

Нәпіл БАЗЫЛХАН

**КӨНЕ ТҮРІК БІТІКТАСТАРЫ МЕН ЕСКЕРТКІШТЕРІ:
ТАРИХИ-ДЕРЕКТАНУЛЫҚ ТАЛДАУЛАР**

В данной статье рассматриваются проблемы происхождения древнетюркской письменности являющейся самобытной фоно-морфемная тамгообразной письменностью - түрүк битик> тюрк битик. Она точно фиксировала фонологические закономерности всего языкового яруса древнетюркских этносов. Письменные памятники свидетельствуют о существовании собственно тюркской историографии, которую можно разделить на общегосударственную и историографию отдельных этнополитических объединений. При изучении памятников необходимо рассматривать их в разных аспектах: археографическом, палеографическом (правильное снятие и фиксация эстампажных копий, выпуск эстампажных каталогов), текстологическом (всесторонняя интерпретация, сравнительно-историческое изучение текстов), этноархеологическом (изучение этносемантики тамг в комплексе) и историко-культурном.

Makalede Eski Türk ve Türk bitik yazıları söz konusu olur. Eski Türk yazılarının araştırma süreci arkeolojik, poligrafik, tekstoloji, etnografi ve tarihi-kültürel açıdan ele alınır. .

Көшпелілер өркениетінде түрік тектес этностардың тарихи-мәдени ескерткіштері Орталық Азия жерінде өте мол кездеседі. Әсіресе көне түрік ғұрыптық кешендері мен бітіктастары, әр түрлі ескерткіштерінің ең ірілері қазіргі Моңғолияның киелі алқабында молынан шоғырланғаны зерттеушілерге белгілі. Сол себептен де түріктанудың көптеген археологиялық, деректанулық зерттеу объектілері осы аймаққа баса назар аударады.

Түріктануда түрік бітіктану саласының өзекті мәселелері әлі де көп, сондай-ақ түрік бітіктің шығу тегі, даму барысы, таралым аумағы, графикалық ерекшеліктері, бітіктастар мен ескерткіштерді тіркеу, қорғау, сақтау, жаңғырту, насихаттау, ғылыми талдау секілді жан-жақты мәселелерге кешенді түрде назар аударуымыз қажет.

Türük bitik > Түрік бітік ежелгі таңбалық (графемдік) болмыстан бастау алып, соған тура негізделініп жасалынған, көне түрік тілінің табиғатын дәлме-дәл таңбалай білген «фоно-морфемдік» жазу әрі көптеген түрік диалектілерін бір емлеге бағындырған әмбебап таңба-әріпті, оқылымды ықшамдай алған төте жазу болып табылады. Түрік бітіктің фонологиялық құрылымын біз өзіміздің пайымдауымызша ұсынып отырмыз (Кесте-1, 2). Түрік бітік Орхон өзені

Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері...

бойында Түрік империясының өрлей бастаған кезінде жасалынғаны хақ. Ал оның алғашқы ескерткіші ең әуелгі алфавиті теріге немесе қағазға, ағашқа жазылғаны анық, ол нұсқа бізге жетпей отыр. Оған бір дәлел ретінде Тұрпанның Тойоктан табылған түрік бітіктің таңба-әріптері мен манихей жазуының әріптерінің салыстырмалы мәтінін айтуға болады (IX-X ғғ.) [1].

Жалпы алғанда, түріктанудың ғылыми зерттеулерінде Түрік Елі (VI-XI ғасырлар) дәуірінің бітіктастары мен жазба ескерткіштерін тарихи, тілдік, аумақтық, хронологиялық, этносаяси бірлестіктері, ғұрыптық кешендері, жанрлық және т.б. ерекшеліктеріне негіздеп сан-қилы топтастырып, зерттеу жүргізіп келеді.

Мәшһүр түріктанушы В.В. Радлов көне түрік тілінің тілдік, жазулық, морфологиялық ерекшеліктерін ескере отырып «көне солтүстік диалектісі (Түрік-сир тілі), көне оңтүстік диалектісі (көне ұйғыр тілі), аралас диалектісі деген үш диалектіге (сөйленіске –Н.Б.) топтастырып қарастырады [2].

Белгілі түріктанушы ғалым Н.А. Баскаков 1. Алтайлық дәуірі, 2. Хүн дәуірі, 3. Көне түрік дәуірі V-X ғ. Оның ішінде 3.1. Тукюй тілі V-VIII ғ., 3.2. Көне ұйғыр тілі VIII-IX ғ., 3.3. Көне қырғыз тілі IX-X ғ. деп топтастырады [3].

Тарихи-саяси (этникалық) тұрғыдан С.Г. Кляшторный былайша топтастырады: 1. Шығыс Түрік қағандығының ескерткіштері-VII-VIII ғ. (Моңғолия, Алтай), 2. Қырғыз қағандығының ескерткіштері -VII-XII ғ. (Енисей, Сузи), 3. Құрықан ескерткіштері -VIII-X ғ. (Лена, Байкөл), 4. Батыс Түрік қағандығының ескерткіштері -716-739 ж. (Жетісу, Ферғана), 5. Ұйғыр қағандығының ескерткіштері -VIII-IX ғ. (Селеңгі, Қарабалғасұн), 6. Шығыс Түркістан ескерткіштері - IX-X ғ. (Тұрпан), 7. Хазар-бұлғар ескерткіштері (Жетісу, Шығыс Еуропа, Солтүстік Кавказ) [4].

Аталмыш зерттеушілердің топтамаларының олқылықтарына қарамастан, көне түрік бітіктастарындағы, жазба ескерткіштеріндегі тарихи оқиғаларды тарихи-деректанулық тұрғыдан топтастырудың маңыздылығы зор, сондай-ақ сол кездердегі тарихи оқиғалардың хронологиялық сабақтастығын түзеуге де, сол негізінде өткен тарихты нақты дәйектерімен жүйелі етіп баяндауға септігін тигізері түсінікті.

Түрік бітіктастары мен жазба ескерткіштерінің мәтіндеріндегі тарихи баяндаулары жайында, олардың тарихи-хронологиясы турасында А.Н. Бернштам, В.В. Бартольд, С.В. Киселев, Л.Р. Кызласов [5] және т.б. зерттеушілер біршама зерттеу жүргізді. Алайда түрік бітіктастары мен жазба ескерткіштерінің бірсыпырысының мерзімдері әлі күнге дейін қандай ғасырларға тән екені, қай уақытқа жататыны толық анықталмай келеді.

Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштерінің мәтіндерінде кездесетін

тарихи оқиғалар мен тұлғаларға қысқаша тоқталайық :

1. Әлемнің жаратылуы (Тәңірі, Жер, адам баласы).
2. Көшпелі этностардың ру-тайпалық таңбалары («Шивээт улаан» таңбастасы толық зерттелінбеген).
3. Бұмын қаған, Естемі қаған билігі (төрт тарапты билеген).
4. Мұқан қаған, Ниуар қаған, Тагпар қаған билігі (көне соғдыша).
5. Нири қаған заманы (көне соғдыша).
6. Елгеріс, Қапаған, Бөгү қаған (Бегі қаған?) заманы.
7. Түрік Білге қаған билігі.
8. Күлтегін жорықтары.
9. Тұнықұқ жорықтары.
10. Баз қаған, түргеш қаған, қырғыз қаған жайы.
11. Күлі-чұр жорықтары.
12. Йамы қаған, Ел етміш йабғұ жорықтары.
13. «Бөмбөгөр» бітіктасы және таңбалары (қарлұқ, басмыл жайында мәтін).
14. Йоллық қаған, Торыйан (?) қаған билігі.
15. Бөкү Ұлық қаған билігі («Тэс» бітіктасы).
16. Ел етміш қаған жорықтары (I, II бітіктасы).
17. Ай Тәңіріде құт болмыш алып білге ұйғыр қаған билігі («Қарабалғасұн» -I бітіктасы).
18. Йағлақар хан жайы («Сүүж» бітіктасы).
19. Құтлық білге қаған («Сэврэй бітіктасы», көне соғдыша).
20. Күлік Тірік (Е-3), Күні Тірік (Е-6), Күлік чұр (Е-7), Ұрұң Күлік Тоқ Бөгү Тірік (Е-10), Чабыш Тұн тархан (Е-30), Арслан Күлік Тірік ұлы Күлік Тұғұн (Е-44), Чұбы Іч Ынал (Е-45), Өгүне Тұтұқ (Е-46), Төлес білге Тұтық бек (Е-48), Көк Тірік (Е-50), Бек Тархан Өге Тірік (Е-53), Күлік Йеген (Е-59), Қара Барыс Ынанчұ: Чікші (Е-68), Тірік бек (Е-98) және т.б. өмірбаяндары.
21. Қара Барыс, Оғұл Барыс (Талас-1), Қара чұр (Талас-2), Бек Чұр ұлы Асұқ (Талас-3), Оғлан Чұр (Талас-4), Құтлық Өзүнчі (Талас-9), Ынал Ағұш (Талас-10), Құмар Чұр (Талас-13), Сағұнақ (Қошқор) және т.б. өмірбаяндары.
22. Әр түрлі мазмұнды қысқаша белгілеулер («Тайхар чулуу» және т.б. жазбалар).
23. «Ырык битик» кітабы және т.б. кітап парақтары (Тұрпан ескерткіштері).
24. Көне түрік домбыра іспетті музыкалық аспаптағы мәтін (?).

Сондай-ақ, бұл мәтіндерде Түрік Елінің «төлес, тардұш, іч» үш қанаты, оларды билеген «қаған, тегін, йабғұ, апыт, шад, тархан, чұр, тұтұқ, тұдын» және т.б. атақтары, «табғач, түпүт, таңғұт, апар, пұрым, қырғыз, құрықан, отыз татар, қытаң, татабы, түргеш, қырғыз, соғдақ, берчекер, бұқарақ, тезік, тохар» секілді

Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері...

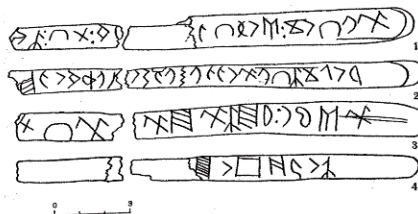
этнонимдер, «Тоғұл, Селеңге, Қараға, Бороға, Ханұй, Күнүй, Йасыл өзен, Шантұң жазық, Темір қапық, Кенү тарбан, Йенчү өзен, Көгмен, Тоғұ балық, Мағұ қорған, Байбалық, Бесбалық» және т.б. жер-су атаулары көптеп кездеседі.

Демек бітіктастардағы тарихи оқиғалардың баяндалуын:

- Түрік Елінің ресми тарихнамасы
- Этносаяси одақ, бірлестіктердің тарихнамасы
- Ру-тайпалардың тарихнамасы
- Билік тұлғалардың тарихнамасы деп қарастыруға болады.

Түрік дәуірінде өздерінің тарихын жазу, жүйелеп тиянақтау дәстүрлі істері болғаны анық. Онда тарихи баяндаулар жазбаша және ауызша сақталынып келді. Оның бұлтартпас дәлелі болып түрік бітікпен жазылып қашалған бітіктастар, әр түрлі мазмұнды жазбалар, эпитафиялық сарынды ескерткіштер, ауызша аңыздар, әңгімелер және т.б. мол деректер бар. Жалпы көне түрік бітіктастары мен ескерткіштердің мәтіні көбінесе батырлар жырының классикалық дәстүрінде хатталынғандықтан ғылыми түсіндірмелерде сөз тіркестерінің ұйқастарына, буын, шумақ оралымдарына, мақал мәтел, шешендік сөздердің семантикалық мән-мағыналарына назар аудару керек.

Көне түрік дәуірінің жазба ескерткіштерінің көпшілігі көне түрік бітікпен, көне түрік тілінде жазылды. Көне түрік дәуірінде жазылған көне соғды, санскрит-брахми (?) және соғды жазуына негізделінген «ұйғыр» жазулы ескерткіштер баршылық. Осы орайда Ашықташтан табылған ағашқа кертіліп жазылған мәтін қазірге дейін толық оқылды деуге болмайтынын айтқымыз келеді (Сурет-1, 2).

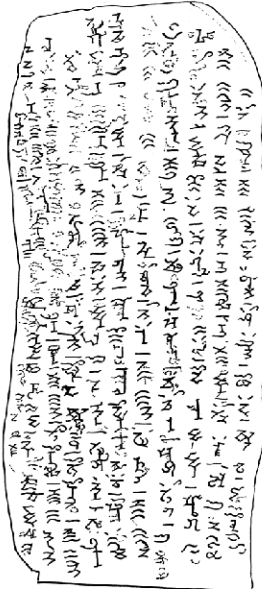

Сурет-1. «Ашықташ» ағаштағы мәтіннің көшірмесі (И.Л. Кызласов)

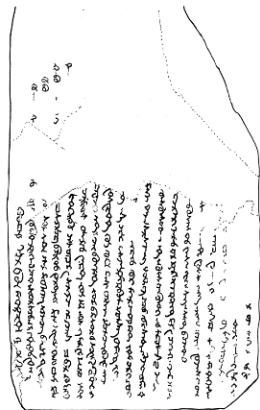
Сурет 2. «Ашықташ» ағаштағы мәтіннің фотосуреті (Н.Базылхан, 2005 ж.)

Сонымен қатар 1975 жылы Д.Наваан анықтаған «Хүйс толгойн» I, II ескерткіштерінің мәтін қай тілде, қандай жазумен жазылғандығы да беймәлім болып отыр (Сурет-3).

Сурет-3. «Хүйс толгойн» I ескерткішіндегі белгісіз жазудың мәтінінің көшірмесі (Н. Базылхан, 1999 ж.)

Бәлкім осы екі ескерткіш Татпар қағанға арналған (582 ж.) көне соғды және санскрит-бархми (?) мәтінді ескерткішпен байланысты болуы да мүмкін (Сурет-4).

Сурет-4. Татпар қаған бітіктасының соғды мәтінінің көшірмесі (Н. Базылхан, 2004ж.)

Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері...

Түрік дәуірінің ерекше бір ескерткіштің бірі «Шивээт улаан» ғұрыптық кешені және оның таңбасы. Алайда аталмыш таңбаның көшірмесін бұрынғы зерттеушілер (Г.Рамстедт, Ц. Доржсүрэн, В.Войтов, С.Г.Кляшторный және т.б.) толыққанды жасамаған. Біздің зерттеуімізше аталмыш таңбатаста 33 таңба анық қашалынған, ал одан басқа 30-дан астам таңба көмескі, күңгірт. Демек 70-ге жуық таңба бар деген сөз (Сурет-5). Бұл таңбатастағы таңбалар көне түрік дәуірінің, тіпті көшпелілердің таңбатану саласының қызықты да күрделі тарихи-деректанулық материалдары екені түсінікті [6].

Сурет-5. «Шивээт улаан» ғұрыптық кешені таңбасының көшірмесі
(Н. Базылхан, 2004 ж.)

Көне түріктер осы таңбаларын «**tamyā**» деп атады, ол екі мағынаны білдірді. Біріншісі - «ру, тайпалардың белгісі, таңбасы», екіншісі «қағанның алтын мөр белгісі». Көне түрік бітік тілінде аталмыш сөздің түп-төркіні ***tap-** // * **tab-** (семантикасы: бірдеменің ізі, қалдығы, із қалдыру - «таптау, табы, табандау») // > **tam-** (семантикасы: - «тамызу, күйдіру, белгі ен басу ») > **tam+ya** > **tamyān** (**tamyā+n** / **tamyā+ñi** - семантикасы: мөр жасаушы, мөр таңба сақтаушы) > **taḡba** («таңба, таңбалау») деген бағытта дамып өрбіген. Көне моңғол тілінде **taba** > **тав** (табы), **tamaḡa** > **тамага** > **тамга** (таңба) тұлғасында сақталынған.

Көне түрік таңба-белгілердің бірнеше деңгейлері бар: онда Түрік Елінің ең жоғарғы билеушілері – қаған, йабғұ, шад, тегіндердің елтаңбасы, одан кейін - чұр, тархан, бек және т.б. билік тұлғаларының таңбалары, сонымен қатар ру, тайпа, одақтардың эмблемалары (бір таңба және оның бірнеше түрлері); жеке тұлғалық және аталық отбасының таңбалар (жеке тұлғалық, жылқы, малға салатын ен белгілері және т.б.).

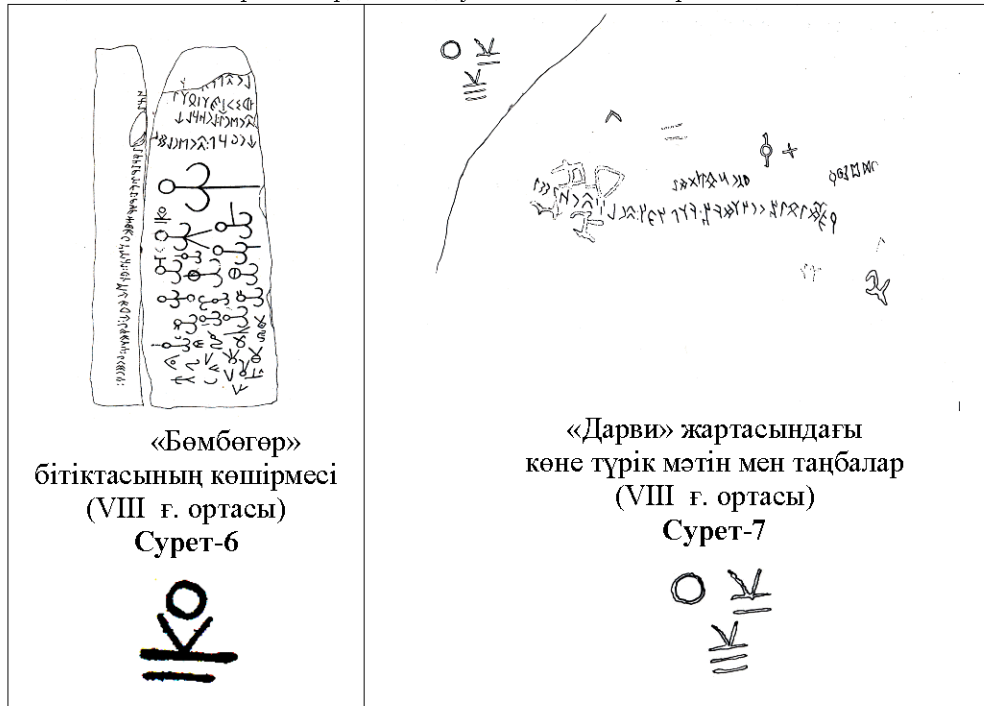
Жалпы, көне түрік дәуірінде таңбасыз бітіктастар мен ескерткіштері мүлдем кездеспейді, таңбалар міндетті түрде қашалынған. Таңба - көшпелілер

әлемінде «әскери-саяси құрылымның ақпараттық түйіні», сан алуан этностардың әлеуметтік-қоғамдық қатынастырының ерекше белгісі.

Демек көшпелі этносаяси бірлестіктер мен одақтардың таңба, белгілерін тарихи хронологиялық тұрғыдан:

- I. Хүн дәуірінің таңба, белгілері (б.з.д. I- б.з. III ғ.).
- II. Түрік Елінің таңба, белгілері (VI-VIII ғ.).
- III. Ұйғыр, қырғыз этносаяси бірлестігінің таңба, белгілері (IX-XI ғ.).
- IV. Моңғол дәуірінің таңба, белгілері (XII-XIV ғ.).
- V. Түрік, моңғол хандық кезеңінің таңба, белгілері (XV-XIX-XIV ғ.) деп қарастыруға болады.

Көне түрік таңбағану саласында тың деректердің бірі «Бөмбөгөр» ғұрыптық кешенінде орнатылған бітіктастағы 35 таңба. Бітіктастың мәтінде қарлұқ, басмыл тайпалық одақтар сөз болады (Сурет-6). Біздің зерттеуіміз бойынша аталмыш бітіктастағы таңбаларға ұқсас таңбалар «Дарви» жартасында көне түрік мәтіндермен бірге қашалынғанын байқауға болады, бұдан екі ескерткіш бір мерзімге тән деуге болады, тарихи-хронологиялық тұрғыдан бір дәуірдікі екендігі дәлелденеді (Сурет-7). Осы іспетті таңбалар арқылы да мерзімі анықталмаған ескерткіштерді анықтауға толық негіз бар.

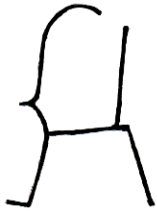

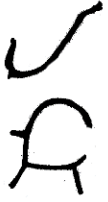

Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері...

Қазіргі Моңғолия жерінде түріктердің ғұрыптық кешендері мен бітіктастарында көптеп кездесетін таңбалардың бірі «қаған таңбасы, арқар таңбасы». Аталмыш таңба және тағы басқа көптеген таңбалардың этносемантикалық жөн-жосығы жайында зерттеулер мардымсыз. Қытай жылынамашылары моңғол тектестер арқылы **činuw-a** > чоно (ачина) // чонод (ашидэ) деп атаған көне түрік қаған әулетінің осы тайпа атауы хотан-сак, орта парсы тілінің «snys> асена»- көк, «аштак/ашидэ»- айдаһар (жылан?) деп жорамалдауы шындыққа жанаспайды. Көне түрік тілінде қасқырды **börü**> **бөрү** деді. Демек түрік қаған әулетінің «қаған таңбасының» арғы мәні «бөрі-бүркіт-арқар» болу керек. Бұл үшқырлы таңбада (Сурет-8) «құстың тұмсығы, қасқырдың қол, аяғы, арқардың мүйізі мен құйрығы» синкреттік тұлғада сызылған тәрізді деуге әбден болады. Оған Хұн дәуірінің «Ноен уул» сырмақтағы қасқыр, құс бейнелері, түрік, моңғол тектестердегі қасқыр, құстың кие тотемдері **börü+ qut //qus** > бөрү+құт//құс + **bürküt** > бүркіт деген сөздің семантикасы дәлел бола алады. Бұған қоса Күлтегін, Білге қағанға арналған ғұрыптық кешендерінен табылған бес сайлы бөрік пен алтын тәждің құс бейнелері [7], Шыңғыс қаған қият- боржығын (бөрітегін) әулетінің ақ **сұңқар** (**ša'an šiqor**) кие тотемі, Керей хандығының ханы Тұғырыл («жыртқыш құс») атауы де қызықты деректер баршылық. Және де Махмұд Қашғаридің «Түрік тілдерінің сөздігі», Рашид-ад дини «Жамиат-тауарих», Әбулғази Баһадүрдің « Шежире-и түрік», «Дафтар-и Чингизнаме» және т.б. жазбаларда түрік, моңғол тектес этностардың тотем, «оңғондарының» барлығы құс екендігі (бүркіт, сұңқар, қаршыға, қырғи және т.б.) айтылады.

Ендеше көшпелілерде құс, жыртқыш құс Тәңірінің символы, көшпелі болмыста этномәдени ерекше орын алатын тарихи деректердің бірі. Тіпті «Тәңіріге құстай ұшып кетті» (**uša bar-**) деп те айтылады.

Сурет-8 Көне түрік қаған әулетінің «қаған таңбасының» («бөрі-бүркіт-арқар») дара, қос, үшқыр сызбалары

 <p>Білге қаған, Күлтегін бітіктасы</p>	 <p>«Хөшөө- цайдам-2» бәдізі</p>	 <p>«Қарабалғ а-сүн-2» бітіктасы</p>	 <p>«Чойр» бәдізі</p>	 <p>«Өнгөт» ғұрыптық кешенінің сандықтасы</p>
 <p>«Шивээт улаан» арыстан тасы</p>	 <p>«Дэл уул» жартасы</p>	 <p>Ел етміш йабғұ бітіктасы «Онгийн»</p>	 <p>Ел етміш йабғұ ғұрыптық кешенінің балбалы</p>	 <p>«Шатар чулуун» сандықтасы</p> <p>Білге қаған ғұрыптық кешені бәдізі</p>

Көне түрік ғұрыптық кешендері Орталық Азияда өте мол кездеседі. Оның құрамында арнайы **barıq** > барық-кесене, қорған, мәтін жазылған **bitiktaš** > бітіктас, оның тұғыртасы немесе тасбақасы, **bediz** > бәдіздер (тасмүсіндер), **balbal** > балбалдар (саны 10 - 600 данадан астам) және т.б. құрамдас бөлшектері қамтылды. Осы кешендерде аза тұту, ас беру, жылдығын беру немесе аруаққа бағышталған сый-құрметтері үшін қоғамдық-әлеуметтік ерекше маңызды **yoyi** > йоғұ - жоқтау ғұрыптық жосын-жоралғылар атқарылған.

Жалпы алғанда, байырғы түріктерде жерлеу орындары мен ғұрыптық кешендері деген екі түрлі орындар болды. Түріктердің жерлеу орындарында біршама зерттеулер жүргізілді, алайда қазірге дейін қаған, бекзаттарға тиесілі белгілі атрибуттары және белгілерімен айқындалатын мүрделері табылмай отыр. Ал марқұмды оның ат-әбзелдері, қару жарақтарымен бірге жерлеген орындар мол кездеседі. Сонымен қоса, жартастарда, тасты үңгірлерде жерленген адам мүрделері де кездесіп жатады. 2008 жылы Моңғолияның Қобда аймағы Манхан сұмыны деген жердегі жартаста осындай мүрде табылды. Онда адамның мүрдесімен бірге көне түрік мәтін жазылған домбыра іспетті музыкалық аспабы және қару-жарақтары болды. Түріктердің музыкалық өнері жайында аталмыш аспаптағы мәтін де жаңа тың тұжырымдар жасауға құнды дерек болатыны даусыз.

Көне түріктерде **bediz** > бәдіз - аруаққа арналған ғұрыптық кешендерінің құрамдас бір бөлігі. Көне түрік тілінде оны **bediz** > бәдіз > бәдіз деп атады. Бәдізді мәрмәр, құмдақтас, гранит, сланец, базальт және т.б. тас түрлерінен арнайы бәдізшілер, тас шеберлері жасады. Сөздің төркіні «bet->бет-//bed->бед-» түбірлерімен «бет, бедер, бейне, бой, дене, тұлға» деген семантикасымен ортақ мағыналы болып келеді. Көне моңғол, манжұр тілдерінде **beue**>бие «дене, тұлға» деген мағыналы сөздер де аталмыш көне түрік тілінің атауымен ортақ болып табылады. Археолог Д. Баяр шығыс Моңғолиядағы бәдіздерді зерттеп «Моңғолдардың тас бейнелері» деген арнайы монографиялық еңбек жариялады. Онда 69 бәдіздің ғылыми сипаттамасын жасап, бас киім, киім кешек үлгілері, белдік, шаш бұрымдары, отырған орындық және т.б. жан-жақты салыстырмалы зерттеу жүргізіп, оларды моңғол типті бәдіз XII- XIII ғасырларға қатыстылығын дәлелдейді [8]. Демек көне түріктердің этномәдени дәстүрі моңғол дәуірінде де сабақтасып келгендігі анық болып отыр.

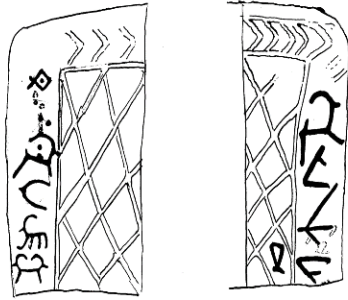
Осы орайда ғұрыптық кешеннің бір ерекше құрамдас бөлігі «барық» туралы айта кеткеніміз орынды. Көне түрік тілінде **barıq** > барық «қорған, тас кесене, текшетастар» деген мағынада. Махмұд Қашғаридың «Түрік тілдерінің сөздігінде» **barıq** > дүние мүлік деген мағынада қолданылады.

Көне түріктердің ғұрыптық кешендерінде міндетті түрде жалпақ тастан жасалынған төртбұрыш «сандық, абдыра іспетті» жалпақ тастарды кешеннің төр жағына орналастырып қояды. Осыны біз көне түрік атауы бойынша барық дедік. Аталмыш тас қапталдарының бет тұстары өте көркем әшекейленді. Онда әр түрлі ою өрнектер, құс, феникс, арыстан, көне түрік таңбалар мен мәтін де қашалынды. Зерттеушілер осы ғұрыптық төртбұрыш тастарды әлемге, әлем тауына, бәйтерек ағашқа және т.б. ұқсатып қарастырған («оградки, ящики, блоки на древнетюркских поминальных памятниках имитируют схему космической горы...» - В.Войтов, «оградка-изваяние-балбалы – есть (культовое) сооружение, структура которого обусловлена мировоззренческими универсалиями, есть модел мира» Л.Н.Ермоленко және т.б. [9]).

Біздің пікірімізше аталмыш барық орнату дәстүрінің мәнісі көне түріктердің космостық тауы емес, әлемнің моделі, тіпті бәйтерек те емес. Мұнда марқұмның көзі тірі кезінде қолданылып жүрген киіз үйдің төр жағында болатын **сандығы, тұскиізі, сырмағы** бейленген. Аталмыш төртбұрыш тастар көбінесе бес қапталды (төрт қапталын жауып тұратын қақпақ қапталды) болып келеді, ғұрыптық кешеннің төр жағында тұрады, басқаша айтқанда шығыс жақтан батысқа қарай балбал, бітіктас, одан бәдіз, одан кейін барық орнатылған. Кейбір барық қапталының ортасында арнайы тесік те бар.

Сондықтан көне түріктердің ежелгі дәстүрі бойынша марқұмға арналған ғұрыптық кешенді яғни барықты орнату кезінде сол тұлғаның және оның үй ішінің (**eb barıq** > «киіз үй барық, үй мүлік») ерекше белгісі ретінде киіз үйдің төр жағында тұратын сандықтың, тұскиіздің, сырмақтың ою өрнек бейнелерін жалпақ тастарға қашап безендіріп қойды. Мұнда барық пен бәдіз орнату дегеніміз жоқтау жосынында, ғұрыптық қызметтер атқаруда қайтыс болған тұлғаның бет бейнесін және оның үй ішінде, өзі қолданып жүрген заттарын тастан жасап қою арқылы оны еске алу болып табылады. Барық деген марқұмның «Тәңіріге ұшып киіз үйден барық-тас үйге жетті» деген мән-мағынада қолданылған ырым-жосындық белгісі (Сурет-9). Мұнда жоқтау, ас беру кезінде бәдіз бен барық марқұмды еске алудың ерекше белгісі болып табылады (көне түріктерде «тозақ» деген ұғым жоқ-ты). Түріктердің аруақты тұлғаларды құрметтеу этномәдени дәстүрінде барық және бәдіз орнатылмаған бірде бір кешендер жоқ дерлік. Сол себептен де қаған-тегіндерге, билік иелеріне, батыр тұлғаларға арналған барықтар мен бәдіздер өзара әскери-саяси билік жүйесінің атақ лауазымдарына байланысты көркемділігі және құрамы жағынан біршама ерекшеленіп тұрады.

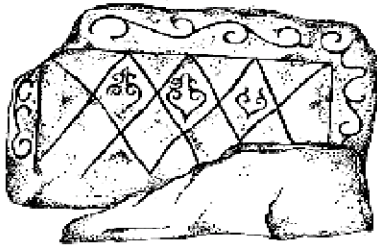
Сурет-9. Көне түрік барықтардағы сандық, түскиіз және сырмақ бейнелері

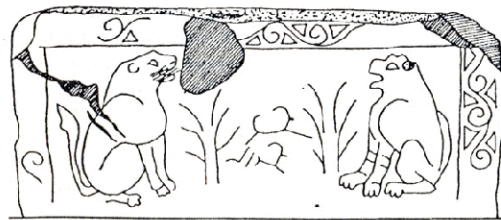
«Өнгөт» барық қапталындағы таңбалар

Күлі-чүр барық қапталындағы құс бейнелері

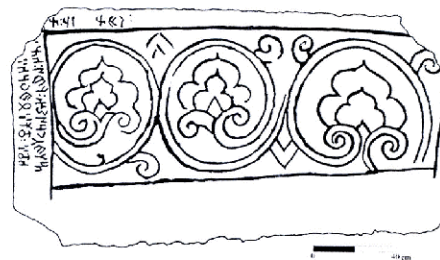
Алтын тамған тархан барық қапталындағы ою өрнектер

«Шатар чулуу» барық қапталындағы арыстан бейнелер, ою өрнектер мен таңбалар (В.Войтов бойынша)

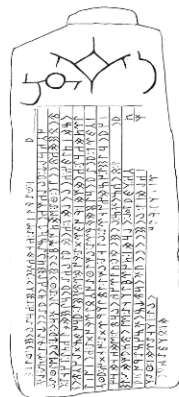

Цэнгіл сұмыны барық қапталындағы таңба

Олон нуур барық қапталындағы көне түрік мәтін мен ою өрнектер (Д.Баяр, Р.Мөнхтулга бойынша)

Түрік бітіктану саласында көне түрік дәуірінің жазба ескерткіштерін әсіресе түрік бітік мәтіндерін зерттеуде әуелі нақты сенімді көшірмелік (сканерлік, фото, сызба, силикон, қағаз эстампажы) нұсқаларын дұрыс жасап алу, оны ғылыми айналымға енгізу кезек күттірмейтін мәселелердің бірі болып отыр. Өйткені бүгінге дейін біршама ескерткіштердің мәтіндерін зерттеушілер дұрыс көшіріп алмағандықтан екіұшты, даулы, тіптен жөн-жосықсыз болжамдар да айтылып келеді. Мысалы, Ел етміш Білге қағанға арналған I бітіктасы («Могойн шинэ ус») мәтінде **қірсақ** қыпшақ деген этноним бар деп Г. Рамстедт, С.Г.Кляшторный, Қ.Сартқожаұлы және т.б. зерттеушілер қате оқып келеді.

Сурет-10. Ел етміш Білге қағанға арналған I бітіктасының эстампаждық көшірмесі (Н.Базылхан, 2002 ж.)

Бұдан көне түрік дәуірінде (Ел етміш Білге қағанға арналған I бітіктасының түпнұсқа мәтіні 4-жолында «... **сақ** ...чақ» деген таңба-әріптер бар) (Сурет-10) қыпшақ атауы болды деген мүлдем жансақ пікір қалыптасты, тіптен көне түрік бітік тілін « орта түрік дәуірінің тілімен теңестіру», шамамен 1300 жыл бұрынғы тілді «қыпшақтардікі» деген ғылыми негізсіз пайымдаулар орын алды.

Сондай-ақ көне түрік бітік тіліндегі мәтіндерді қазіргі түрік тілдері тұрғысынан (әсіресе қазақшалап) түсіндіру әуесқойлық та баршылық. Демек көне түрік бітіктану саласының мәтінтану бағытын археографиялық, этноархеологиялық, этнографиялық тұрғыдан түбегейлі жаңа деңгейге жеткізу қажет болып отыр. Осы орайда көне түрік бітіктастары мен ескерткіштерінің толыққанды **ғылыми көшірмелік нұсқасының Атласын** жасау ісін жүзеге асыру керек.

Сонымен қатар түріктердің тарихына байланысты әлі күнге дейін мүлдем, жансақ дәлелсіз пікірлердің бірі «түріктер Алтай тауынан Орхон өзені бойына көшіп келгендер» (С.Г. Кляшторный және т. б) деуі [11]. Басқаша

айтқанда мұнысы көне түріктерді қытайлықтар «қаңғырып жүретін варварлар» дегенімен пара-пар еді. Моңғол ғалымы Л.Билэгт аталмыш жансақ пікірлерге қарсы, дәлелді де дәйекті деректер арқылы тойтарыс берді: «... **именно в степях Монголии происходило сложение древнетюркского народа.** Если быть точнее, он сложился из конгломерата кочевых племен, бывших под властью кагана, который с начала владел одним племенем-жоужань или жужуй...» [12]. Бұған қоса көне түрік бітіктастар мен ғұрыптық кешендері және көптеген қала қорғандардың дені қазіргі Моңғолияда орналасқандығы да толық дәлел бола алады.

Көне түрік археологиясында ғұрыптық кешендер мен бітіктастардың хронологиясын анықтау істері де кенжелеп қалып барады. Әсіресе «Өнгөт», «Мухар/Улхын булан», «Идэр», «Шивээт улаан» және т.б. жүздеген ескерткіштерді археологиялық тұрғыдан ғылыми зерттеу ісі баршылық. Сонымен қатар Қазақстан, Моңғолия, Хакасия, Тыва, Қырғызстан, ШУАР аумағындағы ескерткіштер жалпы салыстырмалы зерттелді және олардың тарихи-деректанулық талдаулары жасалынды, кешенді түрде қарастырылды деу әлі ертерек. Сол себептен де көне түрік бітіктану саласы мен көне түрік археологиясының зерттеулері енді ғана жаңа бағытта зерттелуге тиісті.

ӘДЕБИЕТТЕР

1. A. von Le Coq Kōkturkisches aus Turfan. Manskript-fragmente in kōkturkischen Runen aus Toyog und Idikut-schahari, Oase von Turfan // Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. Kl. 1909.; Thomsen V. Dr. M. A. Stein's manuscripts in Turkish "runic" script from Miran and Tun-Huang // Journal of the Royal Asiatic Society, London, 1912. P. 181-227; Thomsen V. Ein Blatt in turkischer "runen" schrift aus Turfan // Sitzungsberichte der Preussischen Akademie der Wissenschaften. Phil.-hist. 1910. XV; Thomsen V. Fragments of a runic Turkish manuscript Kao 0107 from Kara-Khova // Innermost Asia, Vol. II. Oxford, 1928.
2. Radloff W. Alturkische Studien, I-IV. S. 305-326; V.S. 427-452. Известия АН Спб, 1911; Radloff W. Atlas der Alterthümer der Mongolei. Arbeiten der Orchon Expedition. I-IV. St. Petersburg, 1892, 1893, 1896, 1899.
3. Баскаков Н.А. Введение в изучение тюркских языков. М., 1969. С. 148-166.
4. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санкт-петербург, 2003. С. 44.
5. Бернштам А.Н. Социально-экономический строй орхон-енисейских тюрков VI-VIII вв. М.-Л., 1946. С. 30-54.; Бартольд В.В. Тюрки: Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии. Алматы, 1993.-192с. ; Киселев С.В. Древняя история Южной Сибири М.,-Л. 1949. С. 273-348.; Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // Советская Археология. 1958, № 3, С. 152-161.;

- Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // Советская археология. 1960, № 3, с. 93-120.; Кызласов Л.Р. Новая датировка памятников енисейской письменности // Советская Археология. 1965, № 3, С. 38-49.
6. Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері (Орхон, Енисей, Талас). Қазақстан тарихы туралы түркі деректемелері. 2-том. Алматы, 2005.-228.
 7. Сэр-Оджав Н. Эртний түрэгүүд. SA. T.V. F.2. УБ.,1970; Баяр Д., Амартүвшин Ч., Энхтөр А., Гэрэлбадрах Ж. Билгэ хааны тахилын онгоны судалгаа // Археологийн судлал. SA. T.(I) XXI, F. 8. Улаанбаатар, 2003, 75-83-р тал; Баяр Д. Новые археологические раскопки на памятнике Билгэ-Кагана // Археология, этнография и антропология Евразии. 4 (20) 2004, с. 73-84; Довдойн Баяр Археологические изучение поминального памятника в честь Билге кагана // Орталық музей еңбектері, Алматы, 2004, №1, 214-223 б.; Баяр Д. Билге қағанға арналған ескерткіш кешенінде жүргізілген археологиялық зерттеулері «Shygyz/ Шығыс» ғылыми журнал, 2005, №1, 115-125 б.
 8. Баяр Д. Монголчуудын чулуун хөрөг XIII-XIV зуун. Улаанбаатар, 2002. 170-171 т.
 9. Войтов В.Е. Древнетюркский пантеон и модель мироздания в культово-поминальных памятниках VI-VIII вв. М.,1996 С. 117.
 10. Ермоленко Л.Н. Средневековые каменные изваяние Казахстанских степей (типология, семантика в аспекте военной идеологии и традиционного мировоззрения). Новосибирск, 2004. С. 69.
 11. Кляшторный С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма. Санкт-петербург, 2003, С. 91.
 12. Билэгт Л. Тюрки и монголы. // Studia Arheologica . Institute Historiae Academiae Scientiarum Mongoli. Tomus XVII. Fasc 14. Улаанбаатар, 1999. С.153-176. ; Билэгт Л. Роль Шивэйских племен в этногенезе монголов // Studia Ethnologica . Institute Historiae Academiae Scientiarum Mongoli. Tomus XVI. Fasc 1-23. Улаанбаатар, 2004, С. 45-54. ; Викторова Л.Л. Монголы. Происхождения народа и истоки культуры. М.,1980. (224х.). х. 155-183.

REZUME

N. Bazylkhan (Astana)

SOME PROBLEMS OF HISTORICAL – SAURCE STUDY RESEARCHES OF ANCIENT TURKIC WRITTEN LANGUAGE

This article deals with the problems of the ancient Turkic written Language origin being distinctive phono- morpheme tamgo shaped inscription – turuk bitik. It exactly fixed phonological law of all language stages of ancient Turkic ethnics. The written monuments can be evidence of being into national state and the historogra[hy of separate ethnopolitical unions. While learning the momements it's necessary to consider them in different aspects: archaeographic, polegraphic (right photocopy and fixation of printe copies, issuing printed catalogues), textual (all sided interpretation, compared historical study of texts), ethnarchaeological (studying ethnosemantic tamg? In complex) and historical – cultural.

Көне түрік бітіктің таңба-әріптерінің фонологиялық құрамы (дауысты, дауыссыз дыбыстардың дара және буынды оқылымы)

	1		2		3		4		5	
1	a		ī		o // u		e // i		ō // ū	
2	B, ba	ab	bī	īb	bo/bu	ob/ub	B, be/ bi	eb/ ib	bō/bū	ōb/īb
3	Q, qa	aq	qī	īq	qo/qu	oq/uq	K, ke/ ki	ek/ ik	kō/ki	ōk/īk
4	γ, γa	aγ	γī	īγ	γo/γu	oγ/uγ	G, ge/ gi	eg/ ig	gō/gū	ōg/īg
5	T, ta	at	tī	īt	to/tu	ot/ut	T, te /ti	et /it	tō/tū	ōt/īt
6	D, da	ad	dī	īd	do/du	od/ud	D, de/ di	ed/ id	dō/dū	ōd/ūd
7	S, sa	as	sī	īs	so/su	os/su	S, se /si	es/ is	sō/sū	ōs/īs
8	Š, ša	aš	šī	īš	šo/šu	oš/uš	še /ši	eš/ iš	šō/šū	ōš/īš
9	Č, ča	ač	čī	īč	čo/ču	oč/uč	če /či	eč /ič	čō/čū	ōč/īč
10	Y, ya	ay	yī	īy	yo/yu	oy/uy	J, je /ji	ej /ij	jō/jū	ōj/īj
11	N,na	an	nī	īn	no/nu	on/un	N, ne /ni	en/ in	nō/nū	ōn/īn
12	ŋ	Aŋ	ŋī	īŋ	ŋo/ŋu	oŋ/uŋ	ŋe /ŋi	eŋ/ iŋ	ŋō/ŋū	ōŋ/īŋ
13	L, la	al	lī	īl	lo/lu	ol/ul	L, le/ li	el/ il	lō/lū	ōl/īl
14	R, ra	ar	rī	īr	ro/ru	or/ur	R, re/ ri	er/ ir	rō/rū	ōr/īr
15	P, pa	ap	pī	īp	po/pu	op/up	pe /pi	ep /ip	pō/pū	ōp/īp
16	M, ma	m	mī	īm	mo /mu	om/um	me/ mi	em/ im	mō/m ū	ōm/īm
17	Z, za	az	zī	īz	zo /zu	oz/uz	ze/ zi	ez/ iz	zō/zū	ōz/īz
18	aLT		alī							
19	aNTa									
20	aNČa		īnčī					-inč		
21	Bš	baš					beš (?)	biš (?)		

Кесте-2 Көне түрік бітіктің таңба-әріптерінің графикалық ерекшеліктері

Таңба-әріп	Орхон (классикалық үлгі)	Енисей	Талас	Тұрпан	Алтай
a/e					
i/i					
ü					
u					
:					
B/a/					
B/e/					
Q					
Oq/qo //uq/qu					
γ					
K					
G					
Kü/ük// ög/gö					
T/a/					
T/e/					
D/a/					
D/e/					
S/a/					
S/e/					
š					
č					
Y					
j					

Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері...

N/a/	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
N/e/	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
ŋ	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
nč	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
L/a/	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
L/e/	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
R/a/	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
/e/R	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
P	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
M	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
Z	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
č	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
LT	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
ŋi	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
nt	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋
bas	⌋	⌋	⌋	⌋	⌋